

Refugiu și risipire

Vladimir Adrian COSTEA¹

Abstract

Acest articol investighează evoluția noțiunilor de traumă psihologică, statut social și relații de putere, cu accent special pe sensul acordat acestor concepte în situațiile privării de libertate. Incursiunea în domeniul psihanalizei și sociologiei ne ajută să definim universul carceral ca un spațiu în cadrul căruia persoanele private de libertate și personalul penitenciar sunt implicați într-un joc cu sumă zero, obiectivul principal fiind reprezentat de accesul la resurse, influență și putere. Articolul evidențiază relațiile de dominare și asertivitate specifice în cultura carcerală.

This article investigates the evolution of the notion of psychological trauma, social status and power relations, with a special emphasis on the meaning given to these concepts in the situations of liberty deprivation. This incursion into the field of psychoanalysis and sociology helps us define the carceral universe as a space within which prisoners and penitentiary staff are involved in a zero-sum game, the main objective being represented by access to resources, influence and power. The article highlights the relations of dominance and assertiveness specific to the carceral culture.

Cuvinte cheie: PENITENCIAR, LIPSIRE DE LIBERTATE, TRAUME PSIHOLOGICE, STATUS SOCIAL, RELAȚII DE PUTERE.

STIMA DE SINE ȘI IDENTITATEA SOCIALĂ ÎN MEDIUL CARCERAL

A mundo conditio, privarea de libertate se definește nu doar prin intermediul condițiilor de detenție, ci și prin traumele psihice, statuturile sociale și raporturile de putere pe care le dobândesc persoanele private de libertate în mediul carceral. Definind mediul carceral drept un „univers fascinant și revoltător în egală măsură, o lume în permanentă implozie psihologică”, psihologul Gheorghe Florian propune o abordare centrată asupra sentimentelor de disperare și neputință pe care le resimt persoanele private de libertate (Florian, 2001, p. 13). „Construct psihologic”, spațiu închis, dihotomic și „zonă a interacțiunilor asimetrice”, mediul carceral generează „consecințe psihologice și psihosociale vizibile asupra deținuților și personalului” (Florian, 2001, pp. 16, 48-49). Raportându-se la

¹ Doctorand la Universitatea din București (Facultatea de Științe Politice), coordonator științific Prof. Univ. Dr. Georgeta GHEBREA, email: costea.vladimir-adrian@fspub.unibuc.ro.

dimensiunea simbolică, repetitivă și standardizată din punct de vedere social a ritualului, sociologul Bruno Ștefan consideră că aceasta reprezintă „o componentă evidentă a vieții carcerale” (Ștefan, 2005, p. 535), fiind folosită atât de personalul penitenciarului cât și de persoanele private de libertate „pentru a-și promova politica sau interesele în interiorul penitenciarelor” (Ștefan, 2005, p. 535). Legitimarea și delegitimarea autorității se realizează tot prin intermediul ritualurilor, motiv pentru care cultura penitenciară este constituită din stereotipuri sociale și relații de putere ierarhice, alimentate de mistificarea inegalităților (Shaughnessy, 1973, p. 47, apud. Ștefan, 2005, p. 538). Pe lângă privarea de libertate și separarea de mediul de suport (familie, prieteni, colegi), persoanele condamnate resimt „separarea de sine, de trecutul de om liber” (Ștefan, 2005, p. 542). Nevoia de supraviețuire și de adaptare determină persoana privată de libertate „să plătească un preț (...) în funcție de poziția socială anterioară” celor care îi oferă protecția necesară (Ștefan, 2005: p. 546).

În domeniul psihanalizei, nevrozele și traumele psihice au fost explicate în raport cu scăderea stimei de sine, determinată de apariția sentimentelor de umilință, frustrare, angoasă și inferioritate (Waelder, 1960, Loewald, 1980, Moore și Fine, 1990). Fondatorul teoriei generale a nevrozelor, psihanalistul Sigmund Freud a evidențiat faptul că simptomele nevrotice prezintă propriul sens, acestea fiind „legate de viața persoanei care le manifestă” (Freud, 1990, p. 230). Pentru explicarea traumelor psihice, Sigmund Freud a utilizat drept indicator intensitatea excitației pe care îl resimte individul (Freud, 1990, p. 242). Evaluarea intensității excitației este însă una subiectivă, dependentă de modul în care persoana în cauză percepe realitatea exterior, motiv pentru care acțiunea aceleiași forțe coercitive poate fi resimțită în mod diferit de persoanele asupra cărora aceasta acționează. Acest aspect a fost ulterior preluat și de către Carl Gustav Jung, fondatorul psihologiei analitice, potrivit căruia „acțiunea sau reacțiunea [individului la o excitație dată] are loc sub influența unor precondiționări psihice complicate” (Jung, 1994, p. 14). O abordare nuanțată o identificăm la psihanalistul Fritz Riemann, care definește angoasa ca parte constitutivă a naturii umane, însă atrage atenția asupra riscului ca aceasta să devină patologică „atunci când depășește o anumită măsură, atunci când durează prea mult timp” (Riemann, 2005, p. 11, 20).

Spre deosebire de abordările psihanalitice, în studiul sociologic al lui Emile Durkheim despre sinucidere, comportamentul individului este înțeles în raport cu nivelul de dezorganizare și anomie socială (Durkheim, 1993). *Sui generis*, raportându-se la imperativul kantian privind datoria, Emile Durkheim consideră că acesta nu poate să fie realizat făcând abstracție de sensibilitatea și de conținutul actului în sine (Durkheim, 2009, p. 16). Acțiunile indivizilor sunt astfel determinate de dorințele și obligațiile pe care aceștia le percep, în raport cu normele sociale care definesc standardele morale și sancțiunile pentru cei care le încalcă (Durkheim, 2009, pp. 17, 21). Autoritatea morală a colectivului social este percepută la nivel individual ca fiind o realitate psihică superioară acestuia, „o conștiință mai înaltă și mai bogată decât cea a noastră” (Durkheim, 2009, p. 37). În momentul în care individul este izolat de societatea domestică, religioasă și politică, absența eferescentei vieții sociale, constrângerile și incertitudinea privind viitorul conduc la creșterea gradului de alienare, producându-se „un soi de declasare ce aruncă brusc anumiți oameni într-o situație inferioară celei pe care o avuseseră înainte” (Durkheim, 1993, p. 204). În procesul de socializare, stima de sine (construită prin autopercepție), reputația (determinată de percepția celor din jur) și (re)construirea unei identități sociale prezintă o puternică dimensiune subiectivă (Surdu, 2010, pp. 51-70). Pornind de la aceste reprezentări subiective, sociologul Erving Goffman a susținut că stigma nu este dependentă de statusul social, ci mai degrabă, de identitatea socială actuală (formată din „atributele pe care o persoană le posedă și le poate demonstra”), evidențiind „un handicap, o slăbiciune, o inadecvanță, o deteriorare, o incongruență” (Goffman, 1963, p. 2, apud. Surdu, 2010, pp. 53-54).

„Noblețea culturală are și ea cartierele sale” (Bourdieu, 2017, pp. 7-37), motiv pentru care diferențele de status nu sunt influențate de infracțiunea săvârșită sau de pedeapsa primită de persoanele private de libertate, respectiv de experiența acumulată de cadre în cadrul unităților de detenție, așa cum sunt prezentate în cadrul jurisprudenței și doctrinei penale. „Cultura oficială” emanată din punerea în aplicare a legii de către instanțele de judecată se oprește la poarta penitenciarului, de unde începe cultura neoficială specifică mediului carceral, întrucât penitenciarul dispune de propriile mecanisme de conservare a bunurilor simbolice. „Etosul ascetic al ascensiunii sociale” pe care Pierre Bourdieu l-a analizat în cadrul sistemului școlar francez, este internalizat și în interiorul penitenciarului, acesta fiind determinat de moștenirea culturală de care dispune fiecare membru (Bourdieu, 2017, p. 16). Privind din această perspectivă, eșecul efortului pedagogic de reintegrare socială a persoanelor condamnate se datorează faptului că „pedagogia trezirii”, așa cum o numea Weber, devine acaparată de însăși subiecții asupra căreia aceasta își propune să acționeze (Bourdieu, 2017, p. 22).

Puterea de a pedepsi, împreună cu funcționarea în lanț a relației de dominare și de aservire, reprezintă manifestări inerente ale subiecților care constituie corpul social (Foucault, 2009, pp. 36-37). Studiarea puterii în afara modelului Leviathan-ului ne oferă posibilitatea să înțelegem manifestările raporturilor de dominație și de aservire, a căror natură este dependentă, pe de o parte, de mecanica disciplinei care asigură aplicarea coerciției, și pe de altă parte, de coeziunea care definește corpul social (Foucault, 2009, pp. 41-43). Aceste manifestări le regăsim și în cadrul unităților de detenție, însă ele diferă de la un penitenciar la altul, în funcție de „relațiile efective de aservire (...) care fabrică subiecți/ supuși” (Foucault, 2009, p. 48), pe care le regăsim exercitându-se pe trei paliere diferite: 1) între personalul penitenciarului și persoanele private de libertate; 2) între persoanele private de libertate; și 3) între cadre și conducerea penitenciarului.

Teatralizarea în public a supliciilor (Foucault, 2005, p. 46) a fost înlocuită de „o anumită discreție în arta de a produce suferință, un joc de dureri mai subtile, mai mascate și despovărate de fastul vizibil” (Foucault, 2005, p. 12), ceremonialul de tip procedural sau administrativ al procesului penal înlocuind spectacolul punitiv. Locul călăului, „anatomist nemijlocit al suferinței” (Foucault, 2005, p. 16), a fost luat de „o întreaga armată de tehnicieni” (supraveghetori, medici, preoți, psihiatri, psihologi, educatori) (Foucault, 2005, p. 16), instituirea supravegherii evidențiind astfel renunțarea la tehnicile de producere a suferinței asupra corpului, urmărindu-se ca pedeapsa să acționeze asupra „simțirii, gândirii, voinței, inclinațiilor” persoanelor condamnate (Foucault, 2005, pp. 21-22). „Apariția sufletului pe scena justiției penale” a determinat, conform lui Foucault, „înserarea în practică judiciară a unei întregi cunoașteri << științifice >>”, motiv pentru care pedeapsa îndeplinește o funcție socială complexă (Foucault, 2005, p. 31).

ÎNJOSIREA EULUI ȘI DOMINAREA SOCIALĂ INTRA MUROS

În mediul carceral, reglementarea și delimitarea strictă a vieții persoanelor private de libertate determină restrângerea sau chiar interzicerea interacțiunilor sociale dintre lumea liberă și cei instituționalizați (Durnescu, 2009, p. 87). Înscriindu-se în logica apărării interesului general, închisoarea „apără comunitatea de persoane considerate periculoase în mod intenționat” (Durnescu, 2009, p. 87). Asemenea azilelor de bătrâni și a celor pentru nevăzători, în cadrul penitenciarelor, bunăstarea persoanelor private de libertate nu a reprezentat principala preocupare, ci dimpotrivă, după cum observă Gresham M’Cready Sykes, s-a internalizat concepția conform căreia „deținutul trebuie să trăiască în sărăcie ca o chestiune de politică publică. Un fel de călugărie forțată a secolului XX” (Sykes, 1974, p. 4, apud. Durnescu, 2009, p. 87). Pe lângă instituirea unei „separări fundamentale” (Goffman,

2004, p. 18) între deținuți și personalul de supraveghere, caracteristica de instituție totală a închisorii rezidă în „dărâmarea granițelor ce separă cele mai importante sfere ale vieții: odihna, recreerea și munca” (Durnescu, 2009, p. 88), motiv pentru care toate activitățile se desfășoară sub autoritatea instituției carcerale. Ca urmare a izolării totale de mediul exterior, Sykes a avansat ideea apariției unei culturi penitenciare proprii, prin intermediul căreia persoanele private de libertate încearcă să se opună ordinii absolute impusă de personalul penitenciarului (Sykes, 1974, p. 64, apud. Durnescu, 2009, p. 88).

Pentru a descuraja comportamentele de respingere a ordinii sociale, Goffman subliniază faptul că procesul de „înjosire a eului” se desfășoară imediat după ce persoana condamnată ajunge în penitenciar, moment în care aceasta este supusă unei „proceduri de internare”, care are ca scop „deposedarea de roluri și distrugerea eului civic” (Goffman, 2004, p. 27, apud. Durnescu, 2009, p. 89). Această perspectivă ne oferă o imagine concludentă asupra faptului că „în lumea captivilor, [...] << răul >> se naște din structurile profunde ale închisorii” (Durnescu, 2009: 87), deoarece „structurile destructive nu au nevoie de persoane rău intenționate pentru a aplica tratamente traumatizante celor aflați în grija lor” (Hanley, Banks și Zimbardo, 1973, pp. 69-97, apud. Durnescu, 2009, p. 87).

Aplicarea tratamentelor traumatizante asupra persoanelor private de libertate a fost puternic contestată de profesorul Murdoch, potrivit căruia, indiferent de infrațiunea săvârșită, persoanele nu-și pot pierde demnitatea umană, considerată „inerentă și inviolabilă” (Murdoch, 2006, p. 15). Pierderea libertății nu anulează ideea de „drepturi ale omului”, deținuții trebuind tratați în funcție de „situația lor fizică, socială și juridică” (Murdoch, 2006, p. 15), motiv pentru care Murdoch consideră că deciziile privind privarea de libertate trebuie să țină cont în primul rând de dimensiunea reconcilierii și reintegrării persoanelor respective în societate (Murdoch, 2006, p. 210).

Pentru Bert Useem și Anne Morrison Piehl, închisoarea reprezintă „ultima intruziune a statului în viața cetățenilor” (Useem și Piehl, 2008, p. 3), spațiu în care statul reglementează mișcarea și activitățile deținuților. Din acest motiv, construirea de noi penitenciare nu are drept scop principal reducerea nivelului de suprapopulare al penitenciarelor, ci mai degrabă, extinderea exercitării puterii coercitive asupra persoanelor private de libertate (Useem și Piehl, 2008, p. 3).

În continuarea abordărilor sociologice dezvoltate de Michel Foucault, David Garland, Loïc Wacquant, William Chambliss, Jerome Skolnick și James Q. Whitman, penitenciarul este definit de Useem și Piehl ca fiind rezultatul efortului de dominație socială și exploatare. Invocarea scopurilor oficiale privind retribuția și controlul criminalității sunt văzute de Useem și Piehl drept alibiuri pentru justificarea agresiunii (Useem și Piehl, 2008, p. 4). Acest punct de vedere a fost nuanțat de David Garland, potrivit căruia modul în care sunt construite penitenciarele ilustrează dimensiunea anxietăților existente în cultura societății moderne, marcate de caracterul nesigur și riscant al relațiilor sociale și economice (Garland, 2000, p. 194, apud. Useem și Piehl, 2008, p. 15).

Intelectualul francez Loïc Wacquant a identificat însă o corelație directă între nivelul de suprapopulare al penitenciarelor și nivelul de exploatare și dominație socială. Potrivit acestuia, în cadrul penitenciarelor, nivelul crescut al ocupării penitenciarelor determină un nivel crescut al exercitării de către personalul penitenciarului a exploatării și a dominației sociale. Exercițarea presiunii pentru o perioadă îndelungată de timp contribuie la izolarea deținuților de mediul exterior, motiv pentru care mediul penitenciar devine un spațiu excesiv de ghetizat (Wacquant, 2001, p. 97, apud. Useem și Piehl, 2008, pp. 42-44). Symbioza dintre ghetou și cultura din mediul penitenciar contribuie la legitimarea actorilor politici de a aplica politici de construire de noi spații destinate exercitării controlului (Wacquant, 2001, p. 97, apud. Useem și Piehl, 2008, pp. 42-44).

Bert Useem și Anne Morrison Piehl nuanțează această observație, argumentând că politicile de construire de noi penitenciare contribuie la menținerea transformării penitenciarelor în spații de segregare a persoanelor condamnate. Pe de o parte, construirea de noi penitenciare determină o creștere a numărului infracțiunilor sancționate cu pedepse ridicate de către instanțele de judecată (Useem și Piehl, 2008, pp. 174-176). Pe de altă parte, construirea de noi penitenciare generează probleme suplimentare din punct de vedere economic și social.

Autoritățile trebuie să decidă dacă investesc mai mulți bani în întreținerea penitenciarelor și a persoanelor private de libertate, în caz contrar, fiind necesară reducerea costului alocat per deținut (Useem și Piehl, 2008, pp. 174-176). Totodată, prin creșterea nivelului de izolare al persoanelor private de libertate, șansele reintegrării ulterioare în societate înregistrează o scădere semnificativă (Useem și Piehl, 2008, pp. 174-176). Timpul îndelungat petrecut într-un penitenciar excesiv de ghetozat contribuie la „ruperea” legăturilor sociale, precum și la internalizarea normelor și cutumelor specifice culturii mediului penitenciar.

Concret, cadrul legal aflat în vigoare, reglementat de Legea nr. 254/2013, prezintă anumite lacune care plasează anumite categorii de persoane condamnate într-o poziție vulnerabilă în raport cu personalul penitenciarului și cu ceilalți deținuți. Principala sursă a inegalităților de status este generată de faptul că persoanele încarcerate pot primi sume de bani pe care le pot folosi inclusiv pentru a cumpăra bunuri de la magazinul aflat în incinta penitenciarului (conform art. 70 alin. (3) și (4) lit. g). Automat, această prevedere conduce la acutizarea inegalităților în spațiul carceral, întrucât produsele cumpărate sunt utilizate ca monedă de schimb în schimbul prestării altor servicii (inclusiv de natură sexuală). De cele mai multe ori, deținuții cei mai vulnerabili sunt cei care provin din familii sau medii defavorizate, pentru care sărăcia și dificultatea de a se deplasa la penitenciar reprezintă principalele impedimente pentru a-i ajuta și vizita.

Alimentația precară oferită zilnic persoanelor condamnate accentuează poziția vulnerabilă a acestora, singura alternativă fiind reprezentată de acceptarea trocului propus de cei care pot cumpăra produsele necesare.

Dependența de nicotină expune minorii încarcerați într-o poziție vulnerabilă, ținând cont de faptul că pachetele de țigări pot să fie achiziționate de la magazinul penitenciarului doar de către deținuții care au îndeplinit vârsta de 18 ani sau de către personalul penitenciarului.

Din acest motiv, în cadrul penitenciarelor speciale pentru tineri (art. 12 alin. (2) lit. a, coroborat cu art. 47) dependența de nicotină accentuează inegalitățile de status între tinerii încarcerați, procurarea țigărilor fiind percepută ca fiind o necesitate. *Expressis verbis*, dobândirea unui statut inferior expune persoana privată de libertate la umilire, abuzuri sexuale, bațjocură și denigrare.

BIBLIOGRAFIE

- Legea nr. 254 din 19 iulie 2013 privind executarea pedepselor și a măsurilor privative de libertate dispuse de organele judiciare în cursul procesului penal, publicată în Monitorul Oficial nr. 514 din 14 august 2013.
- Bourdieu, P., (2017), *Școala conservatoare, Inegalitățile în fața școlii și a culturii*, traducere de Sînziana Cotoară, în Post/h/um, jurnal de studii (post)umaniste nr. 3, p. 7-37.
- Durkheim, É., (1993 [1897]), *Despre sinucidere*, traducere de Mihaela Calcan, Iași: Institutul European.
- Durkheim, É., (2009 [1953]), *Sociology and Philosophy*, traducere de D. F. Pocock, introducere de J. G. Peristiany, London și New York, Routledge, Taylor & Francis Group.

- Durnescu, I., (2009), *Asistența socială în penitenciar*, Iași, Editura Polirom.
- Foucault, M., (2005 [1975]), *A supraveghea și a pedepsi: nașterea închisorii*, traducere din limba franceză, postfață și note de Bogdan Ghiu, Ediția a doua, Pitești, Editura Paralela 45.
- Foucault, M., (2009 [1997]), *Trebuie să apărăm societatea*, Ediția a doua, traducere de Bogdan Ghiu. Cluj, Editura Idea Design & Print.
- Freud, S., (1990 [1904]), *Introducere în psihanaliză. Prelegeri de psihanaliză. Psihopatologia vieții cotidiene*, traducere, studiu introductiv și note Dr. Leonard Gavrilu, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Garland, D., (2000), *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Gheorghe, F., (2001), *Psihologia penitenciară. Studii și cercetări*, Ediția a II-a revăzută, București, Editura Oscar Print.
- Goffman, E., (1963), *Stigma: notes on the management of spoiled identity*, New York, Touchstone Book.
- Goffman, E., (2004 [1961]), *Aziluri. Eseuri despre situația socială a pacienților psihiatrici și a altor categorii de persoane instituționalizate*, Iași, Editura Polirom.
- Hanley, C., & Banks, C., W., Zimbardo, P., (1973), *Interpersonal dynamics in a simulated prison*, în *International Journal of Criminology and Penology*, nr. 1, p. 69-97.
- Jung, C., G., (1994 [1971]), *Puterea Sufletului. Antologie. Prima Parte: Psihologia Analitică*, Temeiuri, texte alese și traducere din limba germană de dr. Suzana Holan, București, Editura Anina.
- Loewald, H., W., (1980), *Papers on Psychoanalysis*, New Haven și London, Yale University Press.
- Moore, B., E., & Fine, B., D., (1990), *Psychoanalytic terms & concepts*, New Haven & London: The American Psychoanalytic Association and Yale University Press.
- Murdoch, J., (2006), *The treatment of prisoners. European standars*, Strasbourg, Council of Europe Publishing.
- Riemann, F., (2005), *Formele fundamentale ale agnoasei. Studiu de psihologie abisală*, a 36-a ediție, traducere din limba germană de Roxana Melnicu, revizuirea traducerii de Vasile Dem. Zamfirescu, București, Editura Trei.
- Shaughnessy, J., D., (1973), *The Roots of Ritual*, Grand Rapids, Michigan, Eerdmans.
- Surdu, L., (2010), *Mecanismele de construcție și deconstrucție a stigmatizării în cazul romilor din România*, în *Calitatea Vieții*, XXI, nr. 1-2, p. 51-70.
- Sykes, G., M'C., (1974 [1958]), *The Society of Captives. A Study of a Maximum Security Prison*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Ștefan, B., (2005), *Structura ritualurilor carcerale*, în *Revista Română de Sociologie*, serie nouă, București, anul XVI, nr. 5-6, p. 535-564.
- Useem, B., & Piehl, A., M., (2008), *Prison State. The Challenge of Mass Incarceration*, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Cambridge University Press.
- Wacquant, L., (2001), *Deadly Symbiosis: When Ghetto and Prison Meet and Mesh*, în *Punishment and Society*, Nr. 3, p. 95-133.
- Waelder, R., (1960), *Basic theory of psychoanalysis*, New York, IUP.